

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 3

İstanbul — 1985

İSLÂM MEDENİYETİNDE CÂMÎ

Y. Doç. Dr. Câhid BALTACI

A) İslâm Dünyasında Mabede Verilen İsim ve Câmiin Menşei :

Müslümanların topluca ibâdet ettikleri yere «Mescid» veyâ «Câmi» denilmektedir. Bu iki ıstılâh, birbirinin yerinde kullanıldığı gibi bazan ikisi birlikte «Mescidü'l-câmi» şeklinde de kullanılmıştır. İslâm'ın ilk devirlerinde ibâdethâneler «Mescid» adıyla anılırken daha sonra küçük ibâdethâneler «Mescid», cuma ve bayram namazlarının kılındığı büyük ibâdethâneler «Câmi» adıyla anılmaya başlamıştır. Bununla berâber bazı İslâm memleketlerinde küçük-büyük bütün ibâdethânelerin de «Mescid» adıyla anıldığı müşâhede edilmektedir.

Mescid kelimesi arapçada «dik durmak, eğilmek, baş eğmek, alın ve burnu birlikte yere koymak» manalarına gelen s c d (سجد) sülâsî kökünden ism-i mekândır. «Secde edilen yer» manasını ifâde eder. Bu kelimenin Sâmi dil âilesinden olan Ârâmi Dili'ndeki «Masged» kelimesinden arapçaya geçtiği ileri sürülmektedir¹.

Câmi kelimesi ise arapçada «parçaları bir araya toplamak, bir şeyin bir kısmını diğer kısmına katmak, uzlaştırmak, barıştırmak bir işe azmetmek ve elbise giymek manalarını gelen c m a (جمع) sülâsî kökünden ism-i fâildir. «Bir araya toplayan, bir arada uzlaştıran» mânasını ifâde eder. Hicretin IV. asrından sonra kullanılmaya başlanmıştır.

Mescid kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de tekil, çoğul ve isim tamlaması şeklinde 25 yerde geçmektedir. Tekil (müfred) hâliyle altı yerde²; çoğul

1 Jons-Pedersen, Cescid, İA, VIII, 1, İst, 1971.

2 'Arâf Süresi, âyet, 29, 31; Tevde, 107, 108; İsrâ, 7; Kehf, 21.

(cemî) hâliyle yine altı yerde³ ve isim tamlaması (izâfet terkîbi) şeklinde de 15 yerde⁴ geçmektedir.

Hadis kitaplarında⁵ ve diğer İslâm kaynaklarında⁶ da «Mescid» kelimesi mabed manasında kullanılmıştır.

İslâm dünyasında mabedi ifâde etmek için bir de «Musallâ» (مصلى) kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime «Sallâ» (صلى) kökünden gelip namaz kılınan yer demektir. Namaz kılana da «musallî» denilmektedir. İstilâh olarak «Musalla», mescid ve câmiler dışında umûmiyetle bayram, cuma ve cenâze namazlarının kılındığı, üstü açık, geniş ibâdet yerlerine Musallâ denildiği görülmektedir. Bu kelime, Kur'ân-ı Kerim'de bir yerde⁷ mescid manasında kullanılmıştır. Rivâyete göre de Hz. Peygamber, Benî Seleme'e âid bir «Musalla»da bayram namazı kıldırılmıştır⁸. İstiskâ namazlarını da «Musalla»da kılması. Cenâze namazlarının kılındığı yerlere de «Musallâ» denilmiştir⁹.

Makrizî de Kahire'de mescidler dışında 8 «Musallâ»dan bahsetmektedir¹⁰.

İslâm dünyasında mâbedi ifâde eden başka bir kelime de «Nazamgâh» (نمازگاه) dır. Farsça bir kelime olan «Namazgâh», namaz kılınan yer manasını ifâde etmektedir. İranlılar, mescid yerine «Namazgâh» ismini kullandıkları gibi «Seccâdegâh» (سجده گاه) terkibini de kullanmışlardır. Türk-İslâm dünyasında ise «Namazgâh», «Musalla» karşılığı olarak kullanılmıştır. Şehir dışında da temiz bir yerde mihrab ve minber konulmak sûretiyle cuma, bayram namazlarını kılmak ve fevkalâde günlerde halkı bir araya toplamak için yapılmış bir yerdir. Eskiden uzun yollarda kervanların konak yerlerinde namazgâhlar bulun-

3 Bakara, 114, 187; Tevbe, 17, 18; Hâc, 40 Cin, 18.

4 Bakara, 144, 149, 150, 191, 196, 217; Mâide, 2; Enfâl, 34; Tevbe, 7, 19, 8; İsrâ, 1; Hâc, 25; Fetih, 25, 27.

5 Buhâri, Salat, bâb, 48, 55; Müslim, Mesâcid, bâb, III, hadis, 16-21.

6 İbn. Hişâm, s. 233, 251, 252, 259, 260, 294; Taberî, I, 240; Mesûdi, Mürücû'z-zeheb, IV, 140; Belâzuri, Fütûhu'l-buldân, s. 348; Yakut, Mu'cemu'l-buldân, IV, 323.

7 Bakara, 125.

8 Buhâri, Salat, 90, İydeyn, 6; Taberî, I, 1281.

9 Müslim, İstiskâ, bâb. I, 1.

«Kadrini seng-i musallâda bilip ey Bâki,

Durup el bağlayanlar karşına yârân sâf sâf»

Bâki

10 el-Hitat, IV, 334.

maktaydı. Buralar, namaz kılanları güneşten korumak için ağaçlandırılmış ve yanlarına abdest alacak yerler yapılmıştı.

B) Câmîin Tarihçesi ve Gelişmesi :

Yeryüzünde ilk ev ve ilk mâbed Mekke'deki Kâbe olduğu gibi¹¹ İslâm tarihinde husûsî mâhiyetteki ilk mecsid de Mekke'deki Ammâr b. Yâsir'in evindeki mecsiddir¹². Bundan sonra yine Mekke'de Hz. Ebû Bekir'in evinin bir kısmını mecsid olarak tahsis ettiğini¹³ bilmekteyiz. Hz. Muhammed, arkadaşı Hz. Ebû Bekir'le 622 yılında Mekke'den Medîne'ye hicret ettiklerinde de Medîne topraklarındaki Kubâ köyünde Gülsüm b. el-Hidm'in evine misâfir olmuş ve burada Kur'ân-ı Kerim'de «takva üzere inşâ olunan mecsid diye bahsedilen¹⁴ İslâm tarihinin ilk umûmî mecsidini inşâ etmişti¹⁵. Başka bir rivâyete göre de Hz. Peygamber Kubâ'ya geldiğinde burada daha önce Mekke'den Medîne'ye hicret eden müslümanlar tarafından yapılmış olan bir mecsid buldu¹⁶.

Hz. Peygamber Kubâ'da muhtelif rivâyetlere göre 3, 5, 8, 14 veyâ 22 gün kaldıktan sonra Medîne'ye hareket etti. Medîne'ye geldiğinde serbest bıraktığı devesi, anne tarafından ataları olan Benû Neccâr yurdunda çöktü. Burası Sehl ve Süheyl adında iki yetimin elindeydi. Hz. Peygamber bu arsaya «Mescid-i Nebevî»yi inşâ ettirmek istedi. Öksüzlerin arsayı parasız verme teklifleri kabullenmeyerek 10 dînara arsayı satın aldı. Bu arsaya en yakın ev, Hz. Ebû Eyyubi'l-Ensârî'nin eviydi. Hz. Peygamber, mecsidin inşaaı tamamlanuncaya kadar burada kaldı. Mescidin plânını bizzât kendisi çizdi. Bu plân üç bölümden meydana geliyordu. Mescid, zulle ve suffe diye bilinen eğitim ve öğretim yeri ve kendi evleri. Dikdörtgen biçimindeki bu plân daha sonraki bütün câmîler için örnek olacaktır. Medîne'deki bu ilk büyük mecsid —ki bundan önce de Medîne'de husûsî mâhiyette mecsidler vardı.— etrafı duvarlarla çevrilmiş sade bir yapı idi. Malzeme olarak güneşte kurutulmuş kerpîç, taş temel ve hurma ağaçları kullanılmıştı. Mescid'in kible tarafın-

11 Âl-İmnân, 96.

12 M. Hamîdullah, İslâm Müesseselerine Giriş, İst. 1982, s. 45. (İbn Kesirden naklen).

13 Buhârî, salât, bâb, 86; İbn Hişâm, s. 246.

14 Tevbe, 108.

15 İbn. Hişâm, s. 337; Taberî, I, 1260; İbn. Sa'd, I, 6; Mesûdi, Murûc, I, IV, 139.

16 Belâzuri, Fütûhu'l-buldân, s. 1.

da —ki bu zaman kible Medîne'nin kuzey cihetinde bulunan Kudüs'e doğru idi— hurma ağacı gövdeleri bir sütun vazîfesini görmekte ve hurma yapraklarından yapılmış bir dama destek olmaktaydı. Buraya Suffe veyâ Zulle denilmekteydi. Bu bölümün doğu kısmında ise Hz. Muhammed'in âilesi için bir kaç oda inşâ edilmişti. Kiblenin Kâbe'ye çevirilmesinden sonra ise, yeni kible tarafı olan cenub tarafına sütunlar üzerine oturtulmuş çatı yapılmıştı. Zira Hz. Peygamber, burada bulunan bir hurma kütüğüne dayanarak vaaz veriyor ve hutbe okuyordu.

Medîne'deki bu Mescid-i Nebevî'nin dışında Hz. Peygamberin sağlığında daha dokuz mescidin bulunduğu¹⁷, bunlardan başka da Riyâd ve Dahran arasındaki Cuvâsa'da cuma kılınan bir mescidin bulunduğu¹⁸ yine Buhârî'nin sahihinde zikredilmektedir. Yine tarihî kaynaklar, Medîne'deki bütün bu mescidlerden önce Medîneli ilk müslümanların cumâ kıldıkları bir mescidin bulunduğuna işâret etmektedirler. Zira Hz. Peygamber, Medîne'deki sayıları henüz yirmiyi aşmayan bu müslümanlara Cumâ namazını kılmalarını yazmıştı¹⁹.

Bunlardan sonra İslâm'ın yayıldığı her yerde yeni binalar inşâ etmek veyâ eski yapıları tahvil etmek sûretiyle çok sayıda câmiler tesis edilmiştir. Osmanlılarda fethedilen bir gayr-i müslim beldenin en büyük mâbedini «kılıç hakkı» olarak câmiye tahvil etmek âdetti.

C) Câmi Mi'mârisi :

İslâm dünyasında inşâ edilen bütün câmiler için ilk örnek, şüphesiz Medîne'deki Mescid-i Nebevî'dir. Bu mescidin dikdörtgen plâni bütün câmilere yön vermiştir. Fevkalâde bir durum olmadığı müddetçe bütün câmiler dikdörtgen plânına göre inşâ edilmişlerdir. Mescid-i Nebevî'nin dikdörtgen şeklinde inşâası ise Hz. Peygamberin ilk safta namaz kılmanın daha savaflı olduğunu haber veren hadîs-i şerifine dayanmaktadır. Müslümanların, ilk safı mümkün olduğu kadar geniş tutmak düşüncelerinden dikdörtgen tipi plân ortaya çıkmıştır. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer devirlerinde fethedilen yerlerde kurulan câmiler de ordugâh câmileriydi. Bu câmiler kerpiç duvarlarla çevrilmiş ve güney kısmı ör-

17 Bu mescidler şunlardı: Mescid-i Benî Amr, Mescis-i Sâide, Mescid-i 'Abid, Mescid-i Seleme,, Mescid-i Râbih, Mescid-i Zurayk, Mescid-i Gıfar, Mescid-i Eslem, Mescid-i Cüheyne, Ebû Davud, Kitabu'l-Merâsil, Kâhire, 1310, s. 4.

18 M. Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, İst. 1981, s. 53.

19 Age. s. 50.

tülerek gölgelik hâline getirilmişti. Hz. Ömer devrinde Hz. Amr b. Âs tarafından Mısır'da Fustat'ta yaptırılan câmî de hurma ağacından yapılmış direkler üzerine oturan alçak çatılı ve iç avlusu bulunmayan bir yapı idi. Bu ilk câmîlerde minâre bulunmamaktaydı. Müezzinler, çardağa çıkarak ezan okurlardı. Tarihçi İbnu Zeyyâd, 656 yılında Amr Câmîinin dört köşeli bir minâresi bulunduğunu kaydeder. 673 yılında ise Amr Câmîi genişletilerek dört köşesine dört minâre eklendi²⁰. Yine «Mihrab»ın da ilk defa bu câmide ortaya çıktığı sanılmaktadır.

Emevîler devrinde bir taraftan eski câmîler yenilenirken bir taraftan da büyük câmîlerin yapımına başlandı. Halîfe Abdü'l-Melik'in Kudüs'te yaptırdığı ve yanlış olarak Ömer Câmîi de denilen câmî, Abdü'l-Melik tarafından yine Kudüs'te 702'de yaptırılan Mescidü'l-Aksâ ilk büyük câmîlerdendir.

İslâm câmî tarihinde câmî mi'mârisine tesir eden önemli bir câmî de Şam'daki Emeviyye Câmîdir. Halîfe I. Velid zamanında Joennés Kilise'si yerine inşâ edilen Emeviyye Câmîinin plânında da Medîne'deki Mescid-i Nebeviyye'nin plânı örnek olmuştur.

Abbâsîler devrinde Câmî mi'mârisi çevrenin de tesiriyle yeni gelişmeler göstermiştir. Malzeme olarak tuğlanın kullanılması ve câmîinin dışında bulunan ve «Malviye» denilen minâre bu devirde ortaya çıkmıştır. Ayrıca câmî mimarisinde ilk defa sivri kemerler yine Abbâsîler devrinde kullanılmıştır. Bugün Abbâsî Câmîi mimarisini Mezopotamya'da iki câmî temsil etmektedir. Biri Samarra Ulu Câmîi, diğeri de Caferriyye şehrindeki Ebû Dülef Câmîiidir. Diğerleri yıkılmıştır.

Mısırda bağımsız bir devlet kuran Tolun-oğulları devrinde de câmîi mimarisi dış görünüşü itibâriyle estetik bir görünüme kavuşmuş; dış duvarlara açılan pencerelerle Abbâsîler devrindeki kale görünümünden kurtulmuştur. Mısır'da taş bol olmasına rağmen Samarra geleneğinin devamı olarak yapıda tuğla ve alçı kullanılmıştır.

Mısır'da Fâtımîler devrinde inşâ edilen câmîlerde ise eski Sâsânî sanatının da tesiriyle süslü bir cephe mimarisi ortaya çıkmıştır. Fatımî kölelerinden Cevher, 964'te Mısır'ı ele geçirerek Fustat yakınında Kahire şehrini kurarak burada 970-972'de el-Ezher Câmîi'ni Şam'daki Emeviyye Câmîininin plânını örnek alarak inşâ ettirirken, el-Hakim'in 1003'te ikmâl ettirdiği câmîininin cephesinde taş işçiliğinin kaliteli örnekleri sergilenmiştir.

20 Meydan Larousse, İst. 1981, II, 749.

İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılarda ise mihrabdaki alçı süsleme, mihrabönü kubbe ve enine genişleyen mekan daha sonraki Türk-İslâm eserlerine örnek olacaktır. Onüç kuşaklı ve süslü tuğla minâre ise ayrı bir orjinalliği temsil etmektedir.

X. ve XI. asırlarda yaşayan Gaznelilerden günümüze hiç bir câmi intikâl etmemekle berâber, tarihî kaynaklar ve kazıların ortaya çıkarıldığına göre ilk mihrabönü kubbe ve ilk ahşâb câmiler bu devirde inşa ettirilmiştir.

Büyük Selçuklular zamanında câmilerin mihrablarının alçılarla süslediği, dört eyvanlı câmiler inşa edildiği, tuğladan eyvanlar üzerinde sathî kemerlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Duvarların çinilerle ve nesih, küfi hatlarıyla süslediği bilinmektedir. Bu devirde de Karahanlı ve Gaznelilerde olduğu gibi önce kubbe sonra dört eyvan şeması ön plânda tutulmuştur.

Büyük Selçuklulardan sonra ortaya çıkan atabeylerde de câmi mimarisinde önemli gelişmeler olmuştur. Halep ve Musul Atabeklerinden olan Zengîler zamanında câmilerde mermer kaplama ve mozaikler dikkati çekmektedir. Bu devirin câmileri umûmiyetle avluya üç kemerle açılmaktadır.

Türk ve Çerkez asıllı olan Memlûkler de câmi mimarisinde Türk-Arap üslûplerinin karışımından meydana gelen yeni bir sentez ortaya koymuşlardır. Câmilerdeki kare bir kuşatma duvarı Arap ve taç kapısındaki süslemeler Selçuklu üslûbunu taşımaktadırlar.

Selçuklu tesirinde gelişen İhanlı câmilerinde yavaş yavaş kubbenin bütün mekana hâkim olmağa başladığı görülmektedir. Tezyinât olarak renkli çinilere yer verilmiştir.

Safevîler devrinde ise Selçuklularda olduğu gibi câmi mimarisi, göz alıcı taç kapısı, câmilerin iç ve dışının göz alıcı çinileri ve uzun yazı frizleri ile dikkati çekmektedir. Bu devirde bilhassa meşhedlere önem verilmiş ve sekiz köşeli plân uygulanmıştır. Bu devirde bazı kubbelerin içi ve dışı zengin çini, hatta altın yıldızlarla kaplanmıştır.

Hindistan'da kurulan Türk-İslâm devletlerinde câmi mimarisi, Türk-İran ve Hind san'atlarının tesiri altında gelişmiştir. Bu bölgede yanyana üç kubbenin örttüğü enine genişleyen bir mekanda gelişen bir plân, dantelâ gibi örülmüş mermer işçiliği ve Hind saraylarında kullanılan malzemenin câmide de kullanılması dikkati çekmektedir.

Anadolu Selçukluları devrindeki câmi mimarisinin üç devir geçirerek geliştiği görülmektedir. İlk devirde Arap câmilerinde olduğu gibi Selçuk câmileri sütünlü ve düz damla örtülmüştü. İkinci merhalede câ-

mi tavanları tonozlarla ve kubbelerle örtülmeye başladı. Bu dönemde küçültülmüş de olsa câmilerde üstü açık avlular bulunmaktadır. Üçüncü merhalede ise, câmileri soğuk ve sıcağa karşı korumak maksadıyla üstü açık kısımlar kubbelerle örtüldü. Selçuk câmilerinde ağaç ve taş sütunlar kullanılmıştır.

Mardin ve Diyarbakır bölgelerinde devlet kuran Artuklular devri câmî mimarisinde ise avlusu bulunmayan câmilere, yivli kubbelere ve enine genişleyen bir plâna rastlanmaktadır.

Selçuklulardan sonra ortaya çıkan Anadolu Beylikleri devrinde ise câmî mimarisi, Selçukludan Osmanlıya geçiş dönemini yaşamıştır. Tek kubbeli câmilerin ortaya çıkışı, câmilerin önüne son cemaat yerinin eklenmesi ve cephenin mermer levhalarla kaplanması Anadolu Beylikleri devrinin özellikleridir.

İslâm Medeniyeti'nde câmî mimarisinin en parlak devri olan Osmanlı devri câmî mirasini altı devre ayırarak incelemek mümkündür:

1 — *Bursa uslûbû* : (1335-1501). Bu devir mimarisi Türkistan ve Selçuklu mimarisini andıran ve Selçukluların devamı olan bir mimaridir. Câmilerde umûmiyetle ters T plânı uygulanmış, kubbeler doğrudan doğruya köşe bingileri üzerine oturtulmuş ve sütun yerine ayak kullanılmıştır. Bu devirde Selçuklularda olduğu gibi çini kaplamalar bolca kullanılmıştır.

2 — *Klâsik Uslûb* : (1501-1703). Edirne Üçşerefeli Câmîi ve İstanbul Bayezid Câmîi ile başlayan bu dönemde kubbeler kasnak üzerine oturtulmuş, karnaslı ve baklavalı sütunlar kullanılmıştır. Kubbeleri tutan kemerler, büyük sütunlara isnad ettirilmiştir. Bu devirde merkezi kubbenin dışında yarım kubbeler de kullanılarak mekan genişliği sağlanmıştır. Bu devir III. Ahmed devrine kadar gelir.

3 — *Lâle Uslûbu* : (1703-1730). Bu devirde klâsik devrin ağırbaşlı ve sert çizgileri yerine mimaride çiçek ve nebat kıvrımları hâkim olmuştur. Bu devir I. Sultan Mahmud devrine kadar gelmiştir.

4 — *Barok Uslûbu* : (1730-1808). Bu devir, câmî mimarisinde de Avrupa'nın taklid edilmeye başlandığı devirdir. Avrupada ortaya çıkan Rönesans san'atı, Rokoko, Barok ve Louis uslûblarının tesirleriyle mimari eserler meydana getirilmiştir. Mimari klâsik mahiyetinden tamamen ayrılmış, sütunlar incelmış, başlıklarda kornas yerine barokun kıvrımlı yaprakları, rokay uslûbunun deniz tarağı şeklindeki bezemeleri kullanılmış ve duvarlarda çini kaplama yerine freskler yer almıştır.

5 — *Ampir Uslûbu* : (1808-1875). Bu devir, Fransa'da Napoléon devrinde ortaya çıkan bir uslûbun taklidinden başka bir şey değildir. Bu

uslûbun karakteri, gömme düz yarım sütunlar, dâire kavsî pencereler ve palmetlerle süslü başlıklardır.

6 — *Yeni Klâsik Uslûb* : (1875-1923). Barok ve Ampir usûllerine karşı mimariyi millileştirmek maksadıyla ortaya çıkmış bir uslûbdur. Bu uslûbda eski klâsik devrin sivri kemerleri ve karnaslı sütunlar kullanılmışsa da büyük câmilerdeki unsurların küçük câmilerde de kullanılmak istenilmesi ve dinî mimari unsurlarının sivil mimaride de kullanılması neticesinde uslûba bir taklid mahiyeti verdiğinden sonradan terkedilmiştir. İstanbul'da bu uslûbta Aksaray Vâlide Câmii ve Mimar Kemâleddin tarafından Bostancı Câmii inşa edilmiştir²¹.

D) Câmiiin Unsurları :

Hız. Peygamber devrinde sâde yapı olan câmiler, zamanla ilâve edilen bir çok unsurlar ve tezyinât ile müstakil bir mimariye kavuşmuştur. İslâm'a giren her milletin bedîî zevkine göre şekil alan bu câmi mimarisi şüphesiz Osmanlılar devrinde en yüksek merhaleye ulaşmıştır. Kezâ Peygamber asrında basit unsurlardan meydana gelen câmi manzumesi, zamanla ilâve edilen unsurlarla kâmil bir manzume kompleksi hâline gelmiştir. Bu unsurları şöylece sıralamak mümkündür:

1 — *Mihrâb* : Kelime olarak حرب «Harabe» kökünden gelir. Oda, hücre, köşk, başköşe anlamlarına gelir. Kur'ân-ı Kerim'de namazın Mescid-i Harama, yâni Kabe'ye dönülerek kılınması emredilmektedir²². Hız. Peygamber de bir hadis-i Şerif'lerinde aynı emri tekrarlamaktadır²³. İstilahta câmilerin kible duvarında, yarım dâire şeklinde ve öne doğru oyuk olan yere mihrâb denir. Kezâ en ileri mevkie de mihrâb denilir.

Namaz kılariken imamın durduğu mihrâbın menşeiini, müsteşrikler kilisedeki papaz odasına veya Budist hücrelerine bağlamak isterlerse de²⁴ gerçekte mihrâbın namaz esnâsında imamın cemaattan önde bulunma zarûretinden ve cemaat için önde bir saflık yer kazanma düşüncesinden doğduğu anlaşılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de «mihrâb» kelimesi hücre, köşk manasına kullanılmıştır²⁵. İslâm'ın ilk devirlerinde henüz câmi mimarisi gelişmemiş oldu-

21 Celâî Esad Arseven, *San'at Ansiklopedisi*, İst. 1975, V, 2088, 89.

22 Bakara sûresi, 144.

23 *Mezâhibu erbaa* (ter.) I, 170.

24 İA, VIII, 31.

25 Âl-i İmrân, 37, 39.

ğundan bu devirdeki câmilerde hücre şeklinde mihrâb ortaya çıkmamış ve kıble, bu cihete konulan renkli taşlarla veyâ levhalarla gösterilmiştir. Hz. Peygamber de namaz kılariken önüne «sütire» koyardı. VIII. asırda İslâm mimarisi gelişince câmilerde mihrablar da ortaya çıkmıştır.

Mihrablar, câmilerin en muhteşem yerleridir. İslâm dünyasında alçı, tuğla, taş, mermer veyâ çiniden muhteşem mihrablar yapılmıştır. Bunlar, bölgenin san'at atmosferine göre çeşitli tezyînâtı hâvî olmuşlardır. Anadolu Selçukluları'nda çok tezyînâtlı taş ve çini mihrablar; Osmanlılarda buna nisbetle daha sâde ve fakat son cemaat verinde de konulan mihrablar dikkat çekmektedir.

2 — *Minber* : (منبر) (Arapça'da قبر «nebera»

(yüksek olmak) kökünden gelmekte ve yüksek yer, iskemle, semer, sedye manalarını ifâde etmektedir. İstilahda, cuma ve bayram namazı kılınan yerlerde hatiplerin hutbelerini okumak için üzerine çıktıkları basamaklı yerlere minber denilmektedir. Mihrabın sağ tarafında ve kıble duvarına dik olarak durur. Hz. Muhammed devrinde câmilerde henüz mihrab olmadığı halde minber, bizzat Hz. Peygamber tarafından tesis edilmiştir. Rivâyete göre ahşaptan olan bu ilk minberin ağacı tarfa, yani ılıgın ağacı olup Medine civarındaki ormandan getirilmişti. Hz. Peygamberin bu minberine a'vâd adı verilmekteydi²⁶. Bunun iki basamağı ve bir kürsüsü bulunmaktaydı²⁷. Hz. Peygamberden sonra Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de aynı minberi kullandılar. 56/657 tarihinde Hz. Muaviye bu minberi Şam'a nakletmek istediye de bunda muvaffak olmadı ve fakat 6 basamak ilâve ettirdi. Daha sonra da Abdülmelik ile Velîd, aynı şekilde bu minberi Şam'a nakletmeyi düşündüler²⁸. Bununla beraber Emevîler, başka minberler de yaptırılar. Halife Muâviye, Mekte'ye taşındığında minberini de berâberinde götürmüştü. 170 veyâ 174'te hacca gelen Mısır âmili ona 9 basamaklı bir minber hediye etti. Bundan sonra Arafat ve Mina'da da minberler konulduğu gibi, 132 yılında vâli Abdülmelik b. Mervan Mısır nâhiyelerindeki câmilere birer minber koydurdu.

Câmilere minber konulmazdan önce hatipler, bir değneğe (asâ) dayanarak hutbe okuyorlardı. Hz. Peygamberin câmiye minber koymadan önce hutbelerini bir hurma kütüğüne dayanarak îrad ettiği bilinmektedir. Hz. Peygamber zamanında minber, peygamberin aynı zamanda

26 Buhâri, Salât, bâb, 64; Cuma, bâb, 26.

27 Buhâri, Cuma, Bâb, 23.

28 Taberi, II, 92, vd.

bir devlet reisi olması ve devleti câmiden idâre etmesine müsâvî olarak bir siyâsî kürsü yerinde de kullanıldı. Hz. Peygamber minbere çıkarak ayakta iki hutbe okurdu.

İlk devir minberleri ahşaptan oldukları halde, sonradan taş, tuğla, mermer, demir ve betonarme minberler yapılmıştır. Bazı büyük câmilerde de birden fazla minber konulmuştur. Kudüs câmiinde 5, Kahire Sultan Hasan Câmii'nde 3 minber bulunmaktaydı. İslâm tarihinde iki basamaktan onyediyedî basamağa kadar yükselen minberler yapılmıştır.

Minber, Hz. Peygamber devrinde câmiin önemli unsurlarından birisi olmasından dolayı, sonraki dönemlerde de bu ehemmiyetini muhafaza etti. Hatta yeminler de minber veyâ yakınında yapılmaya başlandı. Bu ehemmiyetinden dolayı Hz. Osman devrinde itibaren Kâbe gibi minberin de üzeri örtülmeğe başlandı. Abbasiler devrinde Medîne'deki peygamber minberi örtülmek üzere her yıl Bağdat'tan yeni bir örtü gönderilirdi. Bugün de minber, cuma ve bayram namazı kılınan her câmide bulunmakta ve önemini korumaktadır.

3 — *Vaaz Kürsüsü* : (كرسى) Kelime olarak sandalye, taht ve divan manasına gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'de iki yerde geçmektedir²⁹. İstilahta, câmilerde vâizlerin cemaata vaaz vermek için üzerine çıktıkları yüksekçe bir yere kürsü denilmektedir. Bazı câmilerde vâiz önüne konulan rahleler de kürsü olarak kullanılır. Câmilerin büyüklüklerine göre câmilerde birden fazla kürsü bulunmaktadır. Bazan da minber, aynı zamanda kürsü olarak kullanılmaktadır.

Kürsüler, ahşaptan, taştan, mermerden veyâ demirden yapılmışlardır. Anadolu Selçuklularından kalan işlemeli ahşap kürsüler; Osmanlılar dönemindeki sedef kakmalı veya mermer kürsüler, büyük san'at eserleri olarak hâlâ câmileri süslemektedirler.

4 — *Müezzin Mahfili* : (مخفی) Büyük câmilerde umûmiyetle minberin yakınında, küçük câmilerde giriş kapısının sağında veyâ solunda müezzinlerin cuma ezanını okudukları ve müezzinlik yaptıkları bir seki (dakka) bulunmaktadır ki buraya müezzin mahfili de denilmektedir. Bazı câmilerde bu mahfil, girişin üstünde veya münasip bir bölgede yer almaktadır.

5 — *Hünkâr Mahfili* : (خنکار مخفی) . Sultanların inşâ ettirdikleri câmilerde zeminden yüksek ve kafesle bölünmüş yere hünkâr mahfili

denilmektedir. Sultanlar ayrı bir kapıdan buraya girerler ve maiyetle-riyle birlikte namaz kılarlardı.

6 — *Son Cemaat Yeri* : (صون جماعت يری) Cemaata vaktinde yetişemeyenlerin sonradan namazlarını kılabilmeleri için câmilerin gi-riş kısmında ayrılmış olan yere son cemaat yeri denilmektedir. Buralar umumiyetle etrafı açık ve üstü kapalı yerlerdir.

7 — *Minâre* : (منارة) Aslı «menâre» olan ve dilimizde

minâre olarak geçen bu kelime, (منر) kökünden gelmekte ve nur yeri manasını ifâde etmektedir. İstilâh olarak câmilerde ezan okumak maksadıyla inşâ olunan yüksek yere minâre denilmektedir. Mi-nare, ilk olarak Hz. Muaviye devrinde 58/677-78 tarihinde Kâhire'de Abr b. Âs Câmii'ne ilâve edilmiş ve bu minârede ilk ezanı sahâbeden Şu-rahbil b. Âmir okumuştur. Bundan sonra İslâm dünyasında câmilere minâre ilâvesi anane hâlini almış ve bazı câmilere birden fazla minâre yapılmıştır.

Minâreler, ahşap, taş, tuğla, demir veyâ betonarmeden yapılmış İslâm ülkelerini süsleyen san'at eserleridir.

8 — *Şadırvân* : (شادروان) Farsça'da «şadırvân» olarak

telafluz edilen saray ve imâret altına isim olarak verilen bu kelime, di-limizde şadırvân şeklini almış ve câmi avlularında etrafı çok musluklar-la çevrili bulunan su hazînesine bu isim verilmiştir.

Câminin tamamlayıcı bir unsuru olan şadırvân'ın Türk-İslâm mima-risinde önemli bir mevki bulunmaktadır.

Câmilerin bu ana unsurlarının dışında mahalli ihtiyaç ve anlayışlara göre tesis edilmiş tâli unsurları da bulunmaktadır.

E) *Câmiin Fonksiyonları* :

a) *İbâdethâne Olarak Câmi* : Câmi, en önemli fonksiyonunu ibâdet-hâne olarak ifâ eder. Hristiyanların ibâdeti ancak kilisede yapabilmeye-rine karşılık müslümanlar, temiz olan her yerde ibâdet edebilirler. Bu-nunla berâber câmide topluca yapılan ibâdetin tek başına yapılan ibâ-detten 25 veyâ 27 derece üstün olduğunu Hz. Peygamberin hadisinden anlıyoruz.

Bunun için İslâm dünyasında câmi nişasına çok önem verilmiş ve İslâm şehirlerinde müslümanların ibâdetlerini câmide kolayca yapabil-meleri için mahallelerde câmiler inşâ edilmiştir. Köylerde de iskanla birlikte câmi ön plânda yer almış ve bilhassa Anadolu köylerinde câmi, o köyün bir İslâm köyü olduğunun alâmet-i fârikası hâline gelmiştir.

Osmanlılar döneminde câmileri câzîb hâle getirmek için câmi mimarisine çok önem verilmenin dışında câmilere çok çeşitli vazifeler tayin edilmek ve câmi mûsikisine önem verilmek sûretiyle câmiler, gerçekten cemaatı çeker hâle getirilmişlerdir. Selâtin câmilerde sayıları 15'e kadar çıkan müezzinlerin vazifelendirilmiş olmaları; câmilerin içinde, Salavât-ı şerîfehân, İhlâs-hân, duâ-hân gibi güzel sesli ve mûsikiden anlayan kimselerin vazîfe yapmaları câmileri rûhî ve fikrî yorgunlukların giderildiği manevî huzur merkezleri hâline getirmiştir.

b) *Bir Eğitim ve Öğretim Yeri Olarak Câmi* : Hz. Peygamber hicretten önce Mekke'de iken kendi evi ile yakın arkadaşlarından Hz. Ebû Bekir ve Hz. Erkâm'ın evlerini birer eğitim ve öğretim yeri olarak kullandığı gibi Mescidü'l-Haram'daki Rûknü'l-esved ve Rûknü'l-yemânî arasını da bir eğitim ve öğretim yeri olarak kullanmıştır.

Hz. Muhammed'den önce Medîne'ye hicret eden müslümanlar da inşâ ettikleri Kubâ Mescidi'ni bir eğitim ve öğretim yeri olarak kullanıyorlardı³⁰.

Hicret'in ardından Medîne'de Mescidü'n-nebeviyye'yi inşâ eden Hz. Muammed, bu mescidin «Suffe» ve «Zulle» denilen bir bölümünü talim faaliyetine tahsis etmiş, 70-80 talebenin bulunduğu³¹. Suffe'ye kur'an ilimlerini, akâid ve yazıyı öğretecek hocalar tayin etmişti. Abdullah b. Sa'îd b.l-Âs burada yazı san'atını öğretiyordu³². Kezâ Ubâdetü'bnis-sâmit de yazı ve Kur'an okumayı öğretiyordu³³. Bizzat Hz. Peygamber'in de ders verdiği Suffe'de zamanla talebe sayısının 400'e ulaştığı kaydedilmektedir³⁴.

Meşhur tarihçi; Hatibu'l-Bağdâdî de Bağdattaki el-Mansur câmiinde Hadis dersi verir ve talebelerine yazdırır³⁵. el-Kisâî, bu câmide lisan ders verdiği³⁶ gibi, Ebu'l-Atahiyye burada şiirlerini imlâ ettirmiş³⁷ ve Ebû Ömer ez-Zâhid (v. 345/956) de el-Yâkut adlı dilbilgisine âid eserini de bu câmide dikte ettirmişti³⁸.

30 Yakutu'l-Hamevi, *Futûhun'l-buldân*, s. 17.

31 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 371.

32 İbnu'l-Esir, *Üsdu'l-gâbe*, III, s. 175; İbn Habîb Bağdâdî, *Muhabbar*, s. 460. Haydarabat, 1361.

33 Ebû Davud, *Sünen*, 23:37.

34 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/II, 14. Leyden, 1904-1912.

35 Yakutu'l-Hamevi, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I, 246-47.

36 Age, IV, 243.

37 Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egâni*, III, 143.

38 İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 113.

Şam'daki Emeviyye Câmii'nde de Hanefî, Mâlikî ve Şâfiilere âid ders kürsüleri vardı. Burada ders okutan hocalara bol maaş ve yiyecek verilirdi. Hatîbu'l-Bağdâdî de 456/1064'te burada sabahın erken saatlarından başlamak üzere büyük bir talebe topluluğuna hadis dersi veriyordu³⁹.

Kahire'deki Amr Câmii'nde de müteaddit ders halkaları bulunmaktaydı. Hicrî 749/1348'den önce Muhammed b. Abdurrahman el-Hanefî burada 40 ayrı ders kürsüsünün bulunduğunu görmüştü⁴⁰. Muhammed b. Cerir et-Taberî (v. 310/822) Kahire'ye geldiğinde Amr Câmii'nde bir ders halkası teşkil etmiş ve Tirimmah'ın şiirlerini burada yazdırmıştı⁴¹.

Hocası Hasanü'l-Basrî (v. 110/728) den ayrılan Vâsıl b. Ata (v. 131/748) Basra Câmii'nde bir ders halkası kurarak İlm-i Kelâm dersi vermişti⁴². Müslim b. el-Velîd (v. 208/823) de bu câmide kendi şiirlerini yazdırırdı⁴³.

Kûfe Câmii de muhtelif mevzularda eğitim ve öğretimin yapıldığı bir câmidir. el-Kumeyd b. Zeyd ile Hammâd er-Râviyye burada Arap şiiri ve Eyyâmu'l-arab üzerine müzakerelerde bulunurlar, münâkaşalar yaparlardı⁴⁴. Ebû Hanîfe ise bu mescidde oturur ve talebelerine cedel usûlü ile ders verirdi⁴⁵. Rivâyete göre Ebû Yusuf hocası Ebû Hanife'den ayrıldıktan sonra bu câmiin bir köşesinde ders halkası teşkil etmişti. Ebû Hanife, talebelerinden birini Ebû Yusuf'un halkasına göndererek ona şu suâli sormasını söyler:

— Bir adam iki dirhem ücretle temizlenmek üzere temizleyiciye bir elbise verse, elbisesini almak için gidip istediğinde temizleyici önce inkân etse, aradan bir kaç gün geçtikten sonra tekrar isteyince de elbiseyi temizlenmiş olarak verse temizlikcinin ücrete istihkâkı var mıdır? Eğer :

— Evet vardır derse olmadı de. Şâyet:

— Yoktur derse yine olmadı cevabını ver.

Talebe, bu talimatla Ebû Yusuf'a gider ve suâli sorar. Ebû Yusuf:

39 Mu'cemu'l-Udebâ, I, 255.

40 Makrizi, el-Hitat, II, 256.

41 İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-Âyân, II, 252.

42 Age, aynı yer.

43 Ceâleddin Suyulî, Hüsnü'l-Muhadara, II, 138.

44 Ebu'l-Ferec el-Isfahânî, el-Eğâni, XV, 113-114.

45 Muhammed Ebû Zehrâ, Ebû Hanife, s. 83.

— Evet ücreti hak etmiştir, deyince olmadı der. Bu defa da Ebû Yusuf:

— Hayır yoktur, cevabını verir. Yine olmadı deyince, Ebû Hanife'nin eski zekî talebesi bu sorunun kimden geldiğini anlayarak kalkıp tekrar hocasının dersine devam eder. Ebû Hanife ders halkasında tekrar Yusuf'u görünce:

— Seni buraya getiren temizleyici meselesi olsa gerek, der. Ebû Yusuf da evet cevabını verir.

Ebû Hanife de henüz böyle icâre mes'elesine cevap veremeyen bir kimse Allah'ın dininden bahisle ilm-i fıkıh'dan ders vermeğe nasıl cesâret eder? Der.

Ebû Yusuf'un mes'eleyi öğretmesini hocasından istemesi üzerine Ebû Hanife :

— Mes'eleyi ayırmak lazımdır. Eğer inkar ve gasbettikten sonra temizlediyse ücret istemeye hakkı yoktur. Çünkü inkarıyla icâre akti bâtil olduğu için kendisi için temizlemiş demektir. Eğer inkârdan önce temizlediğini isbat edebilirse o zaman ücret istemeğe hakkı vardır, der⁴⁶.

Kahire'deki Ezher Câmii'nde de Abdullatif el-Bağdâdî (v. 629/1231) her gün öğleyin tıp dersi verirdi⁴⁷.

Suyûtî, Kahire'deki Tolun-oğlu Câmii'nde Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kıraat, Tıp ve Astronomi gibi çeşitli ilimlerin tahsil edildiğini zikretmektedir⁴⁸.

Endülüs'te ise câmiler medrese olarak kullanılmıştır. Tarihçi el-Makkari: «Endülüs halkı bilgi alanında, kendisine yardım edecek müstakil medreselere sâhib değillerdi. Çünkü bütün bilgi dallarını câmilerde ücret karşılığında öğretirlerdi.» demektedir⁴⁹. Kurtuba Câmiinde Neftaveyh (v. 326/937) büyük bir talebe topluluğuna Arap dilini öğretiyordu⁵⁰. Kezâ Nahile ve Zâhire Câmilerinde de ders verilmekteydi⁵¹.

İstanbul'un fethinden sonra ise Fâtih Sultan Mehmed, Ayasofya,

46 Age. aynı yer.

47 İbn Ebi Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, II, 207.

48 *Hüsnu'l-Muhâdara*, II, 138.

49 el-Makkari, *Nefhu't-Tib*, I, 102. Kahire, 1279.

50 Age, II, 256.

51 H. A. Totah, *The Contribution of the Arabs to Education*, Colombia Ün. Prs. 1926, s. 13.

Aya Serkio, Hristo Pankotratoros, Hristo Sotiris Hora, Aya Teodorato Tironos, Hristo, Pantopopto ve Altı Mermer kiliseleri câmiye çevirerek bu sekiz yeni câmi için sekiz müderris tayin etmiş ve bu câmilerde tedrisâta başlatmıştı. Bu faaliyet, Sahn-ı Semdân Medreseleri'nin inşasına kadar devam etmişti.

Osmanlılarda ülkenin her tarafında çok sayıda müstakil binalı medreseler inşa edilmiş olmasına rağmen, câmiler eğitim ve öğretim fonksiyonlarını kaybetmemişlerdir. Evliyâ Çelebi'nin de söylediği gibi selâtin câmiler, *Dâru'l-hadis* ve *Dâru'l-kurra* olarak kullanmışlardır. Ayrıca selâtin olmayan taşra câmilerinde de eğitim ve öğretim faaliyeti devam ettirilmiştir.

Yine Osmanlılarda XVII. asırdan itibaren *Dersiyeh*, adı verilen yeni tip bir medresenin câmilerde açıldığı ve bunların da diğer medreseler gibi derecelere ayrıldıkları bilinmektedir. Osmanlıların son günlerine kadar da «*Ders-i âm*» denilen tecrübeli hocaların câmilerde ders verdikleri ve Ders-i âm'lık maaşı aldıkları Meşihat Arşivi'ndeki maaş defterlerinde açıkça görülmektedir.

c) *Diğer Hizmetlerde Câmiler* : Câmilerin tarih içinde daha bir çok çeşitli hizmetler için kullanıldığı bilinmektedir. Hz. Peygamberin Medine Mescidi'ni devlet idâre merkezi olarak kullandığı; gelen yabancı elçileri burada kabul ettiği, hatta onları orada yatırdığı; bazı suçluları câmide hapsediği tarih kitaplarında kaydedilmektedir.

Bunlardan başka câmilerin ihtiyaca göre tekke, mahkeme⁵² müftülük ve haberleşme merkezi gibi bir çok sosyal hizmetler için kullanıldığı bilinmektedir.

F) Câmiin Görevlileri :

1 — *İmam-Hatip* : Câmilerde vakit namazlarıyla cuma ve bayram namazlarını kıldırma görevli kimse, Hz. Peygamber devrinde bir yere muallim olarak gönderilen kimse aynı zamanda oranın imamlığını da yapardı. Hz. Peygamber, en iyi Kur'an okuyanları imam tayin ederdi. Osman b. Ebi'l-Âs, Tâif imamlığına bu şekilde tayin edilmişti⁵³. Hz. Peygamber, hastalanıncaya kadar Mescid-i Nebi'nin imamlığını bizzat

52 Makrizi, el-Hitât, II, 256.

53 Mevlânâ Şibli, Asr-ı saâdet (Ö. Rıza Doğrul trc.) İst. 1928, s. 682.

kendisi yapmıştır. Hastalığında bu vazifeyi Hz. Ebû Bekir'e tevdi etmiştir⁵⁴.

İslâm tarihinde de Hz. Peygamberin sünnetine uyularak iyi ve güzel Kur'an okuyanlar imamlığa getirilmişlerdir. Dâru'l-kurrâların açılması ve Dâru'l-kurrâ mezunlarına imamlık görevlerinin verilmesi de bu anlayışın neticesidir.

Câmilerin büyüklüklerine göre bazı câmilere birden fazla imam ve hatipler tayin edildiği ve hatta zamanla hatipliğin müstakil bir vazife hâline geldiği bilinmektedir. Haftada bir cuma günü ve bayramlarda minbere çıkan hatipler, gerçekten cemaatı doyuracak hutbeler irad ederlerdi. Türkiye'de 1972 lerde kaldırılan hatipliklerden sonra câmilerde cemaatı doyuracak hutbeler dinleyebilmek gerçekten güç hâle gelmiştir.

2 — *Vâiz* : Vaaz kürsülerinde cemaatı dîni mevzularda aydınlatmak, onlara va'z u nasihat vermekle görevli kimselere vâiz denir. Asr-ı saadette bizzat Hz. Peygamber bu vazifeyi ifâ ederlerdi. Hz. Peygamber tarafından dîni tebliği için gönderilen muallimler de gittikleri yerlerde vâizlik vazifesini de yaparlardı. Sonraları sadece bu vazifeyi yapmak üzere vâizler tayin edilmeye başlanmıştır. Bunlar, belirli bir câmiye tayin edildiği gibi belirli vakitlerde belirli câmilerde vaaz vermek üzere de tayin edilmişlerdir. Osmanlılar döneminde Ayasofya Câmiî vâizliği vâizlikte en yüksek bir pâyeye idi.

3 — *Müezzin* : Câmilerde ezan okumak, kâmet getirmek, tesbih dualarını yaptırmak ve diğer bazı hizmetleri yerine getirmek üzere görev yapan kimselere müezzin dnlmektedir. Hz. Peygamber Medîne'de Mescid-i Nebî'de ilk müezzin olarak Bilal b. Rebah'ı tayin etmişti⁵⁵. İkinci müezzin olarak da Abdu'l-aziz b. Esam tayin edilmişti⁵⁶. Ayrıca Abdullah b. Ümmî Mektum da Bilal'la birlikte Mescid-i Nebî'de müezzinlik yapmıştır⁵⁷.

Daha sonraki dönemlerde de câmilerin büyüklüklerine göre câmilere birden fazla müezzin tayin edildikleri ve hatta bir çok câmilerin

54 Nesâî, *Sünen*, el-İmâme (10)/15 ve 40.

55 İbnu Hişâm, *Sire*, II, s. 155.

56 İbnu'l-Esir, *Usdu'l-gâbe*, Kâhire, 1970, III, s. 504.

57 İsmail Buhârî, *Sahih*, *Ezan*, (10)/11.

vakfiyelerinde bunların yer aldıkları bilinmektedir. Meselâ İstanbul'daki Fâtih câmii vakfiyesinde câmide 12 adet müezzinin vazife yapması şart kılınmıştır.

4 — *Diğer Görevliler* : Hz. Peygamber devrinde mescidlerin temizliğine önem verildiği ve Mescid-i Nebî'yi temizlemek üzere bir zenci kadının tayin edildiği bilinmektedir⁵⁸. Daha sonraki dönemlerde câmilerin büyüklüklerine göre onlara müteaddit ferrâşlar, bevvâblar ve kenâslar tayin edilmişlerdir.

Bunlardan başka câmileri câzib hâle getirmek ve cemaata ibâdet zevkini tattırmak için bilhassa Osmanlılar zamanında câmilerde çok çeşitli vazifeliler tayin edilmiştir. İhlâs-hân, Salavât-ı şerife -hân, Yâsin-hân, Tebereke-hân ve Sûre-i Mülk-hân gibi bir çok vazifeler vâkıflarca tayin edilmişlerdi.